

مبانی ممنوعیت مصرف و تجارت غذایی حیوانات وحشی از منظر حقوق بین‌الملل؛ با نگاهی به انتقال ویروس کرونا از حیوان به انسان

امیر مقامی^۱ - محمدرضا ملت^۲ - مسعود احسن‌نژاد^۳

دریافت: ۱۳۹۹/۳/۱۳ - پذیرش: ۱۳۹۹/۸/۷

چکیده

مطابق گزارش‌های سازمان بهداشت جهانی، ویروس کرونا به عنوان علت بیماری کووید ۱۹ ریشه در انتقال ویروس از خفاش به انسان داشته است. بسیاری از این نوع بیماری‌های کشنده، ناشی از تغذیه انسان از حیوانات وحشی است که منجر به تهدید امنیت انسانی میلیاردها انسان و مرگ چندصد هزار نفر شده است. این پژوهش با روش توصیفی - تحلیلی به دنبال یافتن بنیان‌هایی برای ممنوع شناختن یا ممنوع ساختن تولید، مصرف و تجارت غذایی حیوانات وحشی در چارچوب حقوق بین‌الملل است. بدین منظور و با ارائه استدلال‌های حقوقی تبیین شده است که اولاً حق بر غذا مانع ممنوع-شناختن این اقدامات نیست و حتی مؤید آن است. ثانیاً تعهدات دولت‌ها در خصوص پیشگیری از بلایا ایجاب می‌کند تولید، مصرف و تجارت مصرف غذایی این حیوانات را ممنوع سازند. علاوه بر این، در فرض عدم ممنوعیت صریح نیز زیان‌های گسترده ناشی از مصرف حیوانات وحشی، دولت‌های قاصر از باب ورود خسارت مسئولیت بین‌المللی دارند. همچنین حفاظت از تنوع زیستی ایجاب می‌کند حقوق بین‌الملل چنین مصارفی را ممنوع سازد. بنابراین پیشنهاد می‌شود دولت‌ها از طریق انعقاد معاهده‌ای مشخص نسبت به توقف روند حاضر اقدام نمایند.

واژگان کلیدی: حق بر غذا، پیشگیری از بلایا، مسئولیت ناشی از اعمال منع نشده، تنوع

زیستی

maghami@yazd.ac.ir

mrmellat@yahoo.com

masoud_ahsannejad@yahoo.com

۱. استادیار حقوق بین‌الملل دانشگاه یزد، یزد، ایران (نویسنده مسئول)

۲. دانشجوی دکتری حقوق بین‌الملل دانشگاه قم، قم، ایران

۳. دانشجوی دکتری حقوق بین‌الملل دانشگاه قم، قم، ایران

مقدمه

شیوع گسترده و سپس جهانی ویروس کرونا، پس از سال‌ها بیماری جهان‌سوز تازه‌ای به نام کووید-۱۹ پدیدار ساخت که تا زمان نگارش این مقاله بیش از سیصد هزار نفر را به کام مرگ کشانده است. این حجم گسترده کشندگی، ناشی از قابلیت انتقال سریع این ویروس بوده و در جوامع مختلف بین ۳ تا ۶ درصد مبتلایان جان خود را از دست داده‌اند. به همین سبب، دولت‌ها برای حفاظت از جان شهروندان خود مجبور به اتخاذ سیاست‌های سختگیرانه و قرنطینه‌ای شدند؛ بسیاری شغل خود را از دست دادند و بسیاری دیگر نیز به انحصار مختلف از این بیماری متأثر گردیدند. آنچنان که سازمان بهداشت جهانی اعلام نموده، منشا این ویروس در حیوانات وحشی^۱ نظیر خفاش بوده و این سازمان در گزارش‌های خود اعلام نموده است بیش از هزار ویروس با منشا حیوانات وحشی شناسایی شده و اگر انسان‌ها از تغذیه به وسیله حیوانات وحشی خودداری نمایند؛ به احتمال قوی کمتر ویروسی با این قدرت انتقال و کشندگی آنها را آزار خواهد داد.^۲ بدین ترتیب، پیش‌بینی می‌شود مسأله ممنوعیت مصرف گوشت حیوانات وحشی به‌عنوان یکی از پیامدهای بحران کرونا، حقوق بین‌الملل محیط زیست را تحت تأثیر قرار دهد.^۳

فارغ از چالش‌های اخلاقی مرتبط با حقوق حیوانات که در جای خود قابل بحث هستند؛ در این مقاله تلاش می‌شود تا به این مسأله پرداخته شود که گرچه نص صریحی مبنی بر ممنوعیت تولید، مصرف و تجارت غذایی حیوانات وحشی در حقوق بین‌الملل وجود ندارد؛ اما ممکن است برخی مبانی حقوقی موجود، فرضیه چنین ممنوعیتی را تقویت نماید. لذا پس از ارزیابی این تجارت و مصرف از منظر حق بر غذا، نظر به نتایج اثبات شده آن به موضوع به

۱. در تشخیص حیوان وحشی از اهلی، معیارهای گوناگونی را می‌توان به کار بست. از جمله اینکه در فرهنگ‌های مختلف ممکن است مصادیق حیوانات وحشی متمایز باشد. رفتار غیرقابل کنترل حیوان یا غیرخانگی بودن نیز معیارهای دیگری است. معیار غیرخانگی بودن متأثر از وضعیت جغرافیایی، نیازهای متقابل انسان و حیوان و عوامل تاریخی و فرهنگی دیگر است. در این تحقیق، معیار حقوقی یعنی شناسایی یک حیوان به عنوان حیوان وحشی توسط نهادهای ذیصلاح بین‌المللی همچون سازمان بهداشت جهانی یا معاهدات بین‌المللی مدنظر است. البته برای اهداف این مقاله، به نظر می‌رسد ورود به مصادیق ضرورت ندارد.

2. Dennis Carroll, et al, "Building a Global Atlas of Zoonotic Viruses", Bull World Health Organ, No. 96 (2018), p 292.

۳. علی مشهدی، «کرونا و حقوق بین‌الملل محیط زیست»، در: مجموعه مقالات سمپوزیوم کرونا، حقوق و روابط بین‌الملل، به کوشش پوریا عسکری، (انجمن ایرانی مطالعات ملل متحد، ۱۳۹۹)، ص ۳۲.

تعهدات مرتبط با بلایا پرداخته می‌شود. مبنای دیگر، مسئولیت ناشی از اعمال منع نشده است؛ بدین ترتیب که اگر این تجارت و مصرف، ممنوع نیز نباشد ممکن است موجد مسئولیت حقوقی بین‌المللی باشد و مبنای آخر، حوزه حقوق بین‌الملل حاکم بر حیوانات و تنوع زیستی. آنچه در سراسر این پژوهش حائز اهمیت می‌باشد، این است که بی‌توجهی نسبت به پیشگیری از ویروس‌های کشنده ناشی از مصرف حیوانات وحشی، علاوه بر آنکه هستی نوع بشر را به مخاطره افکنده و تهدیدی واقعی علیه امنیت انسانی محسوب می‌شود؛ چه بسا کیان دولت‌ها را نیز تهدید می‌کند، زیرا عنصر اساسی «جمعیت» را تهدید کرده و آزادی تخصیص منابع اقتصادی و اعمال حاکمیت مبتنی بر حقوق بشر را نیز به چالش می‌کشاند؛ لذا علاوه بر همه موارد فوق وضعیت‌های مشابه را می‌توان به مثابه تهدیدی علیه حاکمیت قانون در سطح داخلی و بین‌المللی نیز برشمرد.

۱. حق بر غذا و مصرف حیوانات وحشی

یکی از مصادیق حقوق بشر مندرج در ماده ۲۵ اعلامیه جهانی حقوق بشر و ماده ۱۱ میثاق بین‌المللی حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی، «حق بر غذای کافی» به عنوان یکی از معیارهای «حق سطح کافی زندگی» برای هر شخص است. کمیته حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی در زمینه و ساحت این دسته از حقوق، طی تفسیر عمومی شماره ۱۲، تفسیری از این حق ارائه داده است. زمینه مزبور، برخلاف حقوق مدنی و سیاسی کمتر به عنصر بنیادین «آزادی» توجه دارد؛ از این رو کمیته نیز اشاره‌ای به آزادی انتخاب غذا نکرده است. برخلاف حق بر غذا، میثاق در ارتباط با حق بر کار، حق تشکیل یا عضویت در اتحادیه‌ها، حق تشکیل خانواده، حق بر آموزش، حق پژوهش علمی به عنصر آزادی «انتخاب» که مستلزم آزادی اراده فردی است، صراحتاً در مواد ۶، ۸ و ۱۱ و ۱۳ و ۱۵ توجه نموده است. با وجود این، نظر به این که اصول کرامت (حیثیت) انسانی، آزادی و برابری بنیان‌های اساسی نظام بین‌المللی حقوق بشر را تشکیل می‌دهند و با توجه به حاکمیت اصل آزادی بر تمامی حقوق بشر که از جمله در مقدمه میثاق مزبور نیز تجلی یافته، می‌توان گفت حق بر غذای کافی شامل آزادی انتخاب نوع غذا نیز می‌باشد. چه بسا بتوان قابلیت پذیرش فرهنگی را که از نظر کمیته یکی از مفاد هسته‌ای

این حق است،^۱ مرتبط با چنین آزادی محسوب داشت. این آزادی انتخاب، بخشی از خودمختاری انسان به منظور تحقق سلامت، حریم خصوصی، آزادی ابراز مذهب نیز محسوب می‌شود.^۲

حال، آیا این آزادی مطلق است و افراد و ملت‌ها در انتخاب غذای خود - از جمله حیوانات وحشی - قیدی ندارند و آیا دولت‌ها در این زمینه قادر به مداخله به منظور حمایت از محدودیت‌های احتمالی هستند یا خیر؟ کمیته در تبیین مفاد هسته‌ای حق بر غذای کافی به عناصری اشاره می‌کند که از جمله آنها «خالی (بودن) از مواد زیان‌بار» است.^۳ گرچه این مفهوم در راستای یک نگرش «حق‌محور» مطرح شده است؛ اما در ادامه، کمیته به این نکته اشاره دارد که محتوای فوق، مستلزم «طیفی از اقدامات حمایتی با هر دو ابزار عمومی و خصوصی برای جلوگیری از آلودگی مواد غذایی بواسطه فساد یا بهداشت نامناسب زیست-محیطی یا جابجایی نادرست در مراحل متفاوت در کل زنجیره غذایی» می‌باشد. علاوه بر این، «باید در شناسایی و اجتناب یا از بین بردن مواد سمی که به طور طبیعی بروز می‌کند، مراقبت نمود.»^۴ در تفسیر کمیته؛ اولاً مفهوم کل زنجیره غذا^۵ می‌تواند شامل زنجیره کامل غذایی باشد، آنچنان که در بوم‌شناسی تعریف می‌شود. لذا این مفهوم را نباید به چرخه اقتصادی تولید تا مصرف، فروکاست. بنابراین، زنجیره غذا در حقیقت وابستگی غذایی همه موجودات زنده به یکدیگر است.^۶ بنابراین مصرف غذایی حیوانات وحشی توسط انسان، می‌تواند یک زنجیره غذایی محسوب شود که کمیته «جابجایی نادرست» در آن و در نتیجه آثار «زیان‌بار» را مورد توجه قرار داده و این آثار را مبنایی برای «اقدامات حمایتی» دولت برشمرده است که مستلزم ایفای تعهداتی ایجابی توسط دولت است. ثانیاً مفهوم «مواد سمی» که به طور طبیعی بروز می‌کند، اشاره به سمومی دارد که ممکن است در فرایند تولید و فراوری غذا یا پس از آن حادث شود. معیار مزبور اجازه می‌دهد ویروس‌هایی که به مراتب کشنده‌تر از مواد سمی

1. CESCR, General Comment No. 12: The Right to Adequate Food (Art. 11), (1999). Para 8.

2. Kammi L. Rencher, "Food Choice and Fundamental Rights: A Piece of Cake or Pie in the Sky?", Nevada Law Journal, Vol. 12, (2012), p 442.

3. CESCR, op cit, para 8.

4. Ibid, para 10.

5. Food Chain.

6. Fredric Briand and Joel Cohen, "Environmental Correlates of Food Chain Length", Science, No. 238 (1987), p 956-960.

طبیعی هستند و ممکن است از طریق تغذیه حیوانات وحشی وارد بدن انسان شوند، بیشتر مورد مراقبت قرار گیرند.^۱

البته مسأله کمبود مواد غذایی برای جمعیت رو به تزاید کره زمین، در کنار مسأله فرهنگ تغذیه بعنوان مهمترین استدلال برای تغذیه از حیوانات وحشی مطرح می‌شود. برخی تاریخ‌دانان بر این باورند که تغذیه امروز ما از برخی حیوانات اهلی (نظیر گوسفند) نتیجه اهلی کردن آنها بوده و این حیوانات نیز از ابتدا وحشی بوده‌اند.^۲ در واقع ممکن است بتوان در بستری علمی و با مطالعه تغذیه این نوع حیوانات و نتایج آن بر زندگی انسان و محیط زیست، تدریجاً برخی حیوانات وحشی را نیز اهلی و مورد مصرف قرار داد؛ چنانکه این اندیشه بیش از ۵۰ سال پیش نیز بروز یافته بود.^۳ اما ترویج این مصارف و عدم ممانعت از آن بدون مراقبت‌های لازم که پیامدهای مخاطره‌آمیزی برای نوع بشر خواهد داشت، مغایر اصل «تلاش مقتضی»^۴ که لازمه ایفای تعهدات دولت برای حفاظت از حق حیات بویژه در زمان شیوع بیماری‌های همه‌گیر است.^۵ در واقع امنیت غذایی بر آزادی غذایی تقدم دارد، به همین سبب در کشورهای گوناگون مقرراتی در خصوص غذای حیوانی وضع شده است.^۶

به‌علاوه همچنان که مشاهده می‌شود گرچه ممکن است نوع خاصی از غذای زیانبار، در فرهنگ خاصی پذیرفته شده باشد؛ اما کمیته برای پاسداشت حقوق دیگری نظیر حق بر سلامت و حق حیات از دولت‌ها که حق تغذیه کافی مقدمه لازم تحقق آنهاست^۷ می‌خواهد برای مقابله با غذای زیانبار اقداماتی را انجام دهند تا غذای «ایمن»^۸ و سالم^۹ محقق شود. به

۱. باید توجه داشت که تفاسیر عمومی کمیته حقوق اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی از نوع نصوص الزام‌آور نیستند؛ بلکه راهنمایی برای شناخت تعهدات دولت‌ها و نیز شناخت قلمرو حق‌ها و آزادی‌های مندرج در میثاق می‌باشند؛ لذا تعمیم مفهوم غذای سمی به غذای ویروسی در تفسیر فوق، خالی از توجه نیست.

۲. یووال نوح هراری، *انسان خردمند، تاریخ مختصر بشر*، ترجمه نیک گرگین، چاپ پنجم (تهران: نشر نو، ۱۳۹۶) ص ۱۴۱.

۳. بی‌نا، «رام کردن حیوانات وحشی راه تازه برای تأمین مواد غذایی است»، بورس، شماره ۵۷، (۱۳۴۷)، ص ۵۱.

۴. Due Diligence.

۵. Antonio Coco and Talita de Souza Dias, "Due Diligence and COVID-19: States' Duties to Prevent and Halt the Coronavirus Outbreak", part I, available at: <https://www.ejiltalk.org/part-i-due-diligence-and-covid-19-states-duties-to-prevent-and-halt-the-coronavirus-outbreak>.

۶. Elsa Tsioumani and Elisa Morgera, *Wildlife Legislation and the Emprovement of Poor in Asia and Oceania* (FAO, 2010) p 26.

۷. CESC, op cit, para 4.

۸. Ibid, para 14.

۹. Ibid, para 25.

عبارت دیگر، حق رهایی از گرسنگی موجبی برای تغذیه ناایمن و بویژه تغذیه‌ای که ممکن است موجب اضرار به غیر شود؛ فراهم نخواهد کرد و دولت‌ها تعهداتی ایجابی برای این منظور برعهده دارند تا از تغذیه ناسالم - به خصوص در سطح وسیع - جلوگیری و تغذیه سالم و پایدار را ترویج نمایند.

۲. تعهد به پیشگیری از بلایا

در سال ۲۰۰۶ کارگروه مربوط به برنامه کاری بلندمدت کمیسیون حقوق بین‌الملل، به کمیسیون توصیه نمود موضوع حمایت از اشخاص در هنگام بلایا را به عنوان یکی از مصادیق «تحولات جدید در حقوق بین‌الملل و نگرانی مبرم جامعه بین‌المللی در کل» در دستور کار قرار دهد.^۱ پیش‌تر کمیته ح.ا.ا.ف در تفسیر عمومی شماره ۱۲ به ضرورت کمک‌های بین‌المللی برای تحقق حق بر غذا در هنگام بلایا اشاره کرده بود.^۲ همچنین پیش‌تر و به هنگام بروز برخی بلایای طبیعی، شاکله تدریجی «حقوق بین‌الملل پاسخ به بلایا» در رویه برخی دولت‌ها در حال بروز بود. گزارش‌های گزارشگر ویژه کمیسیون ادوارد والنسیا در سال ۲۰۱۱ به تدوین پیش‌نویس راجع به «حمایت از اشخاص در هنگام بلایا» منجر شد. با توجه به اینکه کمیسیون، عنوان طرح را از جمله موضوعات ناشی از «تحولات جدید» حقوق بین‌الملل می‌داند، علیرغم عدم تصریح به اینکه طرح ارائه شده، تدوینی یا توسعه‌ای است^۳ به نظر می‌رسد بخش عمده‌ای از طرح در واقع به منزله «توسعه تدریجی حقوق بین‌الملل» در مفهوم ماده ۱۲ منشور ملل متحد تلقی می‌گردد. بنابراین، اگرچه سند مزبور آمیزه‌ای از تدوین و توسعه تدریجی حقوق بین‌الملل است^۴ اما اغلب مفاد طرح مزبور را نمی‌توان تدوین قواعد عرفی بین‌المللی محسوب نمود. باوجود این، باید توجه داشت که مفهوم توسعه حقوق بین‌الملل صرفاً به ایجاد قواعد و بنیان‌های تازه در این نظام حقوقی باز نمی‌گردد؛ بلکه می‌تواند

1. Recommendation of the Working-Group on the Long-term Programme of Work (see syllabus: A/61/10) (2006).

2. ICESCR, 1999.

3. Giulio Bartolini, The Draft Articles on "The Protection of Persons in the Event of Disasters": Towards a Flagship Treaty? available at: <https://www.ejiltalk.org/the-draft-articles-on-the-protection-of-persons-in-the-event-of-disasters-towards-a-flagship-treaty/>. (2016).

4. ILC, *Draft Articles on the Protection of Persons in the Event of Disasters, with Commentaries*, (2016) p. 2

شامل مواردی نیز باشد که اصول کلی حقوق بین‌الملل فاقد قاعده حقوقی روشن بوده و در نتیجه توسعه تدریجی، قواعد، حقوق و تعهدات یک اصل کلی را روشن می‌سازد. ماده ۱۵ اساسنامه کمیسیون، تفکیک مزبور را با عبارت «پیش‌نویس کنوانسیون‌های راجع به موضوعاتی که قبلاً به موجب حقوق بین‌الملل تنظیم نشده است» و یا «در مواردی که حقوق (بین‌الملل) هنوز در رویه دولت‌ها به قدر کافی توسعه نیافته است» بیان نموده است. اشاره بخش اخیر، نشان می‌دهد در مواردی «حقوق» وجود دارد اما رویه دولت‌ها به عنوان عنصر مادی عرف بین‌المللی^۱ وسیع نیست و این امر اقتضا دارد تا از طریق پیش‌نویس معاهده هنجارها و قواعد حقوقی تثبیت شوند. برای این منظور، قطعنامه‌های مجمع عمومی نیز در مواردی می‌تواند مصداق توسعه تدریجی باشد.^۲ بدیهی است باید میان این نوع از «توسعه» حقوق بین‌الملل که ریشه در حقوق (از جمله مبانی و اصول پیشین) دارد^۳ و دسته دیگر قواعد توسعه‌ای که به کل، قواعدی نوپدید و فاقد پشتوانه حقوقی در میان اصول و مبانی پیشین هستند، تمایز قائل شد. از این حیث، مقدمه پیش‌نویس مزبور نشان می‌دهد که این طرح به دنبال برقراری توازن میان دو اصل «همبستگی و همکاری بین‌المللی» از یک سو و «حاکمیت ملی دولت‌ها» از سوی دیگر است. البته نگارش مقدمه، نشان می‌دهد که تأکید بر حاکمیت ملی در اینجا از منظر حمایت از حقوق حاکمیتی دولتی است که از بلا یا متأثر گردیده است.

۱-۲. کوید ۱۹ به مثابه بلا

از منظر کمیسیون حقوق بین‌الملل، بلا یا فاجعه عبارتست از: یک رویداد فاجعه‌بار یا یک سری از رویدادهای منجر به از بین رفتن گسترده حیات، رنج و اندوه گسترده انسانی، جابجایی گسترده، آسیب‌های گسترده مادی یا زیست محیطی که منجر به اختلال در کارکرد جامعه می‌شود.

همه‌گیری جهانی بیماری کوید ۱۹ که تا زمان نگارش این مقاله، باعث ابتلای بیش از چهار

1. Jörg Kammerhofer, "Uncertainty in the Formal Sources of International Law: Customary International Law and Some of Its Problems", EJIL, L, Vol. 15, No. 3, (2004). p.551.

2. ILC Reports, Draft Conclusions on Identification of Customary International Law, With Commentaries, (2018), p 148.

۳. برای مثال می‌توان به رابطه میان اصل حاکمیت ملی و مصونیت دولت‌ها و توسعه تدریجی حقوق بین‌الملل در کنوانسیون ۲۰۰۴ ملل متحد در خصوص مصونیت دولت‌ها اشاره نمود؛ ILC Reports, Ibid, p 145.

میلیون نفر و مرگ حدود سیصد هزار انسان شده است؛ مشاغل بسیاری را به تعطیلی کشانده، کارکرد برخی نهادهای جامعه نظیر آموزش و بهداشت را بویژه برای اقشار ضعیف تر مختل کرده است، موجب اعلام قرنطینه عمومی در برخی شهرها شده و نیز انتظار می رود به سبب خانه نشینی، بیکاری و فشار روحی ناشی از تلاش برای عدم انتقال ویروس، انبوهی از چالش های روانی را نیز به دنبال داشته باشد؛ می تواند مصداق این مفهوم باشد. از آنجا که کمیسیون، محدود نمودن بحث به «بلاایای طبیعی» را رد نمود و با تکیه بر برخی موافقت نامه های بین المللی^۱ می توان گفت مفهوم بلا، صرفاً به بلاایای طبیعی نظیر زلزله، سیل و... اطلاق نمی شود^۲ بلکه همه گیری های ویروسی و حتی تروریسم زیستی را نیز ممکن است دربر بگیرد.^۳

علاوه بر این، همه گیری کرونا که در چارچوب ماده ۴۴ مقررات بهداشتی جهانی^۴ به اعلام وضعیت فوق العاده بهداشتی جهان توسط سازمان بهداشت جهانی منجر شد،^۵ در برخی کشورها نظیر نیوزلند، آمریکا، فرانسه، ژاپن، بلغارستان و... رسماً به اعلام وضعیت اضطراری انجامید. به نظر می رسد در چارچوب ماده ۴ میثاق بین المللی حقوق مدنی و سیاسی روی داده است. مطابق ماده مزبور، هرگاه خطری فوق العاده، کیان و بقای یک ملت را تهدید نماید با حصول شرایطی، دولت می تواند از بسیاری از حقوق و آزادی های بنیادین عدول نماید. مفهوم «خطر عمومی برای بقای ملت» بالاترین سطح فاجعه را نشان می دهد که موجب وضعیت اضطراری در اداره امور عمومی است. با اعلام این وضعیت توسط ایالات متحده، تردیدی وجود ندارد که آمریکا نیز همه گیری جهانی ویروس کرونا را چنین تهدیدی برای بقای ملت می شناسد. تعدادی از دولت ها نیز طی اطلاعیه ای رسمی، اعلام وضعیت فوق العاده ملی را در چارچوب این ماده به دبیر کل ملل متحد اطلاع داده اند.^۶ همانگونه که تفسیر عمومی شماره ۲۹ کمیته حقوق بشر خاطر نشان می سازد، برخی حق ها نظیر حق حیات همچنان باید در این

1. Bartolini, op cit.

2. Allan Craig and Thérèse O'Donnell, "A Call to Alms?: Natural Disasters, R2P, Duties of Cooperation and Uncharted Consequences", Journal of Conflict and Security Law, Volume 17, Issue 3, (2012), p 371.

3. Nathaniel Smith and Michael Fraser, "Straining the System: Novel Coronavirus (Covid-19) and Preparedness for Concomitant Disasters", AJPH, Vol .110, No. 5, (2020) p.649.

4. International Health Regulations (2005).

5. WHO, Coronavirus disease (COVID-19) pandemic, available at:

[https://www.who.int/news-room/detail/30-01-2020-statement-on-the-second-meeting-of-the-international-health-regulations-\(2005\)-emergency-committee-regarding-the-outbreak-of-novel-coronavirus-\(2019-ncov\)](https://www.who.int/news-room/detail/30-01-2020-statement-on-the-second-meeting-of-the-international-health-regulations-(2005)-emergency-committee-regarding-the-outbreak-of-novel-coronavirus-(2019-ncov)).

6. CCPR/c/128/2.

وضعیت محترم شمرده شود^۱ و حتی به نظر می‌رسد حق جبران خسارت مندرج در بند ۳ ماده ۲ حتی مشمول این وضعیت نیز می‌شود.^۲ مقررات مشابهی در اسناد منطقه‌ای حقوق بشر نیز پیش‌بینی شده است که برخی دولت‌ها در چارچوب این اسناد نیز عدول از حقوق بشر را به مثابه وضعیت فوق‌العاده ملی اعلام نموده‌اند.^۳ علیهذا ارتباط وثیقی میان حمایت از حقوق بشر (به‌ویژه حقوق غیرقابل عدول) در چارچوب وضعیت فوق‌العاده عمومی از یکسو و حمایت از اشخاص هنگام بلایا وجود دارد.^۴

۲-۲. تعهد به پیشگیری از بلایای مشابه کوید ۱۹

مفهوم کاهش خطر بلایا در ماده ۹ پیش‌نویس مزبور، مستلزم تعهد «هر دولت» به کاهش خطر به وسیله اتخاذ اقدامات مناسب (از جمله از طریق قانونگذاری و وضع مقررات)، به منظور «پیشگیری، تخفیف یا آمادگی برای بلایا» است. به نظر کمیسیون، تعهد به کاهش خطر، مستلزم ایفای تعهدات ایجابی به منظور حفاظت از حقوق بشر (به‌ویژه حق حیات) است.^۵ این نوع تعهدات در رویه نهادهای قضایی حقوق بشر نیز سابقه دارد. همچنین عبارت «هر دولت» در صدر این ماده، اشاره به هر دولتی دارد که در ارتباط با مفاد پیش‌نویس، تعهداتی برعهده دارد و نه صرفاً دولت متأثر.^۶ در پرتو اصول حاکم بر پیش‌نویس (از جمله همبستگی بین‌المللی) می‌توان گفت دولت‌ها تعهد دارند اولاً نسبت به اتباع خود و ثانیاً نسبت به سایر آحاد جامعه انسانی، احتیاط و «دقت کافی» به منظور پیشگیری از بروز بلایا از جمله از طریق شیوع ویروس‌های کشنده – که تهدیدی برای حق حیات به شمار می‌روند – معمول نمایند. چنین تعهدی مستلزم بازنگری در برنامه‌ها و سیاست‌های تغذیه‌ای مرتبط با حیوانات وحشی است که گرچه در برخی فرهنگ‌ها پذیرفته شده است؛ اما چنانکه در بخش نخست نیز اشاره شد به علت ویژگی زیانبار آنها باید توسط دولت‌ها مورد بازنگری و کنترل قرار گیرد.

1. CCPR, General Comment No. 29 States of Emergency (Article 4), (2001).

2. CCPR. Ibid. Para. 14.

3. Istrefi, Kushtrim and Isabel Humburg, "To Notify or Not to Notify: Derogations from Human Rights Treaties", available at: <http://opiniojuris.org/2020/04/18> (2020).

4. ILC, op.cit. 2016, p 31.

5. ILC, Ibid. p 22

6. ILC, Ibid. p. 25

۳. مسئولیت ناشی از اعمال منع نشده

در بحران شیوع جهانی کرونا، مسئولیت بین‌المللی دولت‌هایی که در ایجاد و ادامه این بیماری کوتاهی نموده‌اند مطرح است. حقوق مسئولیت دولت‌ها بطور تقریباً کامل بر اساس روابط نابرابر بین دولت‌های بزرگ با کوچک بنا شده است. اصل اولیه در مسئولیت این است که هیچ‌کس زیانی نباید بدون جبران باقی بماند و عامل ورود زیان، مسئول جبران خسارت‌های وارده است و تا حد ممکن تلاش شود زیان دیده در وضعیت قبل از ورود خسارت قرار گیرد. به آن جهت که برخی از فعالیت‌های دولت‌ها بدون آن که «تخلف» به شمار آیند می‌توانند موجب ایراد خسارت گسترده به دولت‌های دیگر و مردمانشان شود، مفهومی به نام «مسئولیت بین‌المللی بابت اعمال منع نشده»^۱ در حقوق بین‌الملل پدیدار شده است. در بحران حاضر بررسی مسئولیت دولت‌ها از حیث مسئولیت اعمال منع شده جایگاه ویژه‌ای دارد.

مبنای این مسئولیت آن است که در اثر یک فعل زیانباری که یک عمل متخلفانه بین‌المللی تلقی نمی‌گردد کشوری دچار خسارت‌های فراوان شود، این حالت غیرمنصفانه‌ای است که وضعیت این کشور - بدون خطای خود متحمل خسارت شده است - نادیده گرفته شود.^۲ بر این اساس گفته می‌شود جبران نشدن زیان وارده به زیان دیده با اصل دارا شدن عادلانه مغایرت دارد زیرا بر اثر این فعالیت یک طرف سود و دیگری ضرر کرده است.^۳

نظام مسئولیت بین‌المللی برای اعمال منع نشده در حقوق بین‌الملل، نظامی غیر عرفی و در حال توسعه محسوب می‌شود. این نظام حاوی رژیم‌های قراردادی خاص و متنوعی است که در حوزه‌های مبتلابه جامعه بین‌المللی نظیر آلودگی‌های نفتی، هسته‌ای، ارگانسیم‌های نو ترکیب ژنتیکی و غیره، توسعه یافته‌اند. در مقایسه با نظام مسئولیت بین‌المللی دولت‌ها برای اعمال متخلفانه بین‌المللی، مشخص می‌شود که حقوق بین‌الملل در زمینه جبران خسارات ناشی از فعالیت‌های منع شده در حال تجربه رویکردهای جدید و متفاوتی است.^۴ وجود این نوع از

1. Liability.

2. Tullio Scovazzi, "Recent Trends in International Environmental Law", In Scovazzi and Treves, World Treaties for the Protection of the Environment, Istituto per l'ambiente, (1992), p.25.

3. Louise De La Fayette, "The ILC and International Liability: A Commentary", Review of European Community & International Environmental Law, No. 3, (1997), p 325.

۴. محسن عبدالمهی، «رویکردهای نظام مسئولیت بین‌المللی در جبران خسارات ناشی از اعمال منع شده در حقوق بین‌الملل»، تحقیقات حقوقی، شماره ۵۶، (۱۳۹۰)، ص ۲۱۲.

مسئولیت به معنای نفی مسئولیت بین‌المللی دولت ناشی از اعمال متخلفانه نیست و به نوعی تکمیل‌کننده یکدیگر در نظام مسئولیت بین‌المللی دولت‌ها هستند. این نوع از مسئولیت دارای سه رویکرد شامل پیشگیری، خصوصی‌سازی و جمعی کردن مسئولیت است. رویکرد پیشگیرانه باعث توسعه قواعد اولیه در پیشگیری از خسارت‌های فرامرزی است و در رویکرد خصوصی به دنبال غیردولتی کردن مسئولیت پیش می‌رود. در رویکرد جمعی نگاهی واقع‌گرایانه و عملیاتی و شخصی‌زدایی مسئولیت حاکم است و ایجاد صندوق‌های بیمه خسارت احتمالی نیز در همین راستا است.^۱

مسئولیت بین‌المللی برای آثار زیان‌بار ناشی از اعمال منع نشده در حقوق بین‌الملل در سال ۱۹۷۸ در دستورکار کمیسیون حقوق بین‌الملل سازمان ملل متحد قرار گرفت. این طرح با حضور چندین گزارشگر نه‌ایتاً در سال ۲۰۰۶ با عنوان پیش‌نویس اصول تخصیص زیان در مورد خسارت فرامرزی ناشی از فعالیت‌های خطرناک مورد تصویب قرار گرفت. در ابتدا قرار بود این نوع از مسئولیت به حوزه خاصی از حقوق بین‌الملل محدود نگردد اما پروفیسور «باکستر» (مخبر ویژه کمیسیون حقوق بین‌الملل) در گزارش مقدماتی خود اشاره کرد که جلوه‌گاه اصلی مسئولیت بین‌المللی ناشی از اعمال منع نشده همواره مخاطرات زیست‌محیطی است. بر همین اساس وی با موافقت کمیسیون حقوق بین‌الملل و کمیته ششم مجمع عمومی ملل متحد تصمیم گرفت کار خود را محدود به مسائل زیست‌محیطی کند.^۲ عناصر اصلی این طرح عبارتند از: اول؛ جبران خسارت فوری و کافی زیان‌دیدگان خسارت فرامرزی به صورت وسیع، دوم؛ مسئولیت بدون تقصیر متصدی یا در صورت اقتضای هر فرد یا نهاد دیگر که در صورت ضرورت با صندوق‌های اضافی جبران خسارت مورد حمایت قرار می‌گیرد و سوم اقدامات واکنشی برای کاهش یا محو خسارات فرامرزی. این طرح می‌تواند به عنوان نخستین نظام مسئولیت جهانی واقعی برای خسارات فرامرزی باشد و اگرچه بیشتر دربرگیرنده موضوعات زیست‌محیطی بوده و بر این مبنا تدوین شده اما به این حوزه محدود نمی‌شود.^۳ از آنجا که برخی

۱. همان، ۲۶۸.

۲. سید قاسم زمانی، «توسعه مسئولیت بین‌المللی در پرتو حقوق بین‌الملل محیط زیست»، پژوهش‌های حقوقی، شماره ۱، (۱۳۸۱)، ص ۳۶.

۳. جیمز کرافورد و دیگران، مسئولیت بین‌المللی ناشی از اعمال منع‌نشده در حقوق بین‌الملل، ترجمه مهدی حدادی و سیامک کریمی (تهران: مجد، ۱۳۹۶) ص ۲۵.

فعالیت‌ها در حقوق بین‌الملل ممنوع نیستند نمی‌توان همان رژیم مسئولیت بین‌المللی سنتی را برای دولت‌ها اعمال نمود و همچنین نمی‌توان قربانی خسارت را بدون جبران خسارت باقی گذاشت و در اصل پیش‌نویس فوق به این موضوع اشاره شده است.

حال باید بررسی گردد آیا شیوع کرونا در قالب خسارت‌های مسئولیت جبران‌گنجانده می‌شود یا خیر که بر اساس بند اول اصل دوم پیش‌نویس پاسخ مثبت است. بر طبق این بند، خسارت عبارت است از ضرر مهم به اشخاص، اموال و محیط زیست که شامل موارد ذیل می‌شود:

الف- ضرر به زندگی یا صدمه جسمانی؛ ب- ضرر یا خسارت به اموال اعم از میراث فرهنگی؛ پ- ضرر یا خسارت بوسیله اختلال در محیط زیست و ت- هزینه‌های اقدامات معمول در جهت بازسازی حالت سابق نسبت به اموال یا محیط زیست اعم از منابع طبیعی و هزینه‌های اقدامات واکنشی معمول.^۱

برای تحقق مسئولیت ناشی از اعمال منع‌نشده، وجود خسارت مهم و قابل توجه ضروری است؛ کما اینکه در قضیه *تریل اسملتر*^۲ نیز به این نکته اشاره شده است که هیچ کشوری حق ندارد از سرزمین خود به نحوی بهره‌برداری کند و یا اجازه استفاده از آن را بدهد که سبب خسارت به سرزمین، اموال یا اتباع کشور دیگر شود. اما مشکل تعیین آستانه دقیق برای تعیین زیان قابل توجه است. زیان قابل توجه دارای دو معیار عینی و ذهنی است، بدان معنا که از لحاظ بعد روانی و هم در بعد حقیقی زیان وارد شده، قابل توجه بودن احساس شود. علاوه بر این دو معیار، زیان وارد شده باید از لحاظ زمان و حوزه درگیری زیان نیز قابل توجه باشد.^۳ بی‌شک وجود کرونا در چنین سطح گسترده جهانی هر دو معیار عینی و ذهنی را محقق کرده است.

اما موضوع بعدی، جبران خسارت اعمال زیانبار ناشی از شیوع بیماری ناشی از مصرف حیوانات وحشی است. در حوزه جبران خسارت بر اساس اصل ۴ پیش‌نویس دولت منشأ، خسارات باید جبران فوری و کافی بعمل آورد. درخواست غرامت به معنای پرداخت غرامت

1. ILC, Draft Principles on the Allocation of Loss in the Case of Transboundary Harm Arising out of Hazardous Activities, (2006), Principle 2.

2. Trail Smelter.

3. ILC, Ibid, (2006), p. 65.

کافی و فوری به قربانیان، متناسب با شدت نقض و آسیب‌هایی که متحمل شده‌اند می‌باشد. میزان پرداخت غرامت برای ارتکاب عمل مجاز زیانبار، کمتر از جبران خسارتی است که در مورد ارتکاب اعمال خلاف و غیرقانونی می‌باشد. خسارت کافی به معنای خسارت کامل نیست، به عبارت دیگر در حالی که در مسئولیت بین‌المللی ناشی از عمل متخلفانه، اعاده وضعیت حقوقی به وضعیت پیش از عمل متخلفانه مدنظر است، در مسئولیت بین‌المللی ناشی از اعمال منع نشده ممکن است پرداخت غرامت با خسارت وارد شده برابر باشد یا نباشد و آنچه که مهم است خسارت کافی ملاک است.^۱ به عبارت دیگر در این مسئولیت در چارچوب اعمال منع نشده، ضرورتی ندارد که جبران خسارت، کلیه آثار اعمال زیانبار را از بین ببرد.^۲ فوری بودن پرداخت خسارت نیز بدان معناست که زمان مراجع به محاکم و طی شدن مراحل دادرسی برای جبران خسارت در کوتاه‌ترین زمان ممکن صورت پذیرد و از اطلاع‌های دادرسی جلوگیری به عمل آید.^۳ به هر حال پرداخت‌هایی که دولت مسئول از جهت جبران خسارت انجام می‌دهد نباید به نحوی باشد که پرداخت از سر لطف^۴ تلقی گردد. پرسش دیگر این است اگر منشا شیوع این بیماری یک شخص خصوصی باشد آیا مسئولیتی بر جبران خسارت توسط این شخص وجود دارد یا خیر. بر اساس اصل ۴ پیش‌نویس، مسئولیت اولیه جبران خسارت بر عهده متصدی فعالیت است اما دولت منشا در صورت عدم جبران کافی و موثر زیاندیدگان، مسئولیت ثانویه دارد و با عنایت به حجم گسترده خسارت‌های وارده، جبران خسارت خارج از توان متصدی‌ها خواهد بود و این دولت‌ها هستند که پاسخگوی نهایی تقصیرهای رخ داده در شیوع این ویروس هستند.

نکته حائز اهمیت در مسئولیت ناشی از اعمال منع شده آن است که هنگامی که خسارات وارد شده ناشی از حادثه‌ای باشد که کشور ذیربط متعهد به جلوگیری از تحقق آن بوده است، آن کشور در صورت غیر قابل احتراز بودن واقعه مذکور، از مسئولیت ناشی از عمل خود معاف می‌گردد، حال آنکه مسئولیت ناشی از اعمال منع نشده چنین معافیتی را بر نمی‌تابد و

۱. کرافورد و دیگران، پیشین، ص ۱۸.

2. Julio Barboza, "International Liability for Injurious Consequences of Acts Non Prohibited by 16 International Law and Protection of the Environment", RCADI, Vol. 247, (1976) p. 312.
3. ILC, op. cit. p. 77.
4. Ex Gratia.

حوادث قهری اثری در عدم مسئولیت دولت زیان زننده ندارد.^۱ این موضوع شرایط را برای ایجاد مسئولیت بین‌المللی در شیوع ویروس کرونا سهل‌تر خواهد کرد زیرا معاذیر رافع مسئولیت را بسیار محدود می‌نماید؛ چه آنکه دولت‌ها چنانکه گفته شد از جهت رعایت سلامت در چرخه غذایی نیز باید مراقبت کافی به عمل آورند.

مطالبه خسارت باید دربردارنده تبیین رابطه علی و معلولی بین تخطی از تعهد بین‌المللی و ضرر وارده باشد. با توجه به اینکه سابقه روشنی از نوع دعوی شیوع یک بیماری واگیردار در قالب یک خسارت ناشی از اشاعه بیماری مسری در رویه دیوان بین‌المللی دادگستری نیز وجود ندارد؛ تعیین ضابطه انتساب در رویه دیوان را باید در پرتو سایر دعاوی جستجو کرد. بررسی این معیار در دیوان بین‌المللی دادگستری در در قضیه اجرای کنوانسیون جلوگیری و مجازات نسل‌کشی بیانگر این موضوع است که در رابطه با انتساب دو ضابطه قابل طرح است. نخست ضابطه کنترل کلی و دوم ضابطه کنترل موثر. ضابطه کنترل کلی پیشتر در رویه دیوان بین‌المللی کیفری برای یوگسلاوی سابق مورد تایید قرار گرفته بود. اما دیوان بین‌المللی دادگستری در رسیدگی به قضیه ژنوساید این رویه را مورد تایید قرار نداد، بلکه رویه سابق خود در قضیه نیکاراگوا مبنی بر پذیرش ضابطه کنترل موثر را تایید نمود و چنین نتیجه گرفت که صربستان از طریق ارگان خود مرتکب ژنوساید نشده است.^۲ بنابراین با معیار کنترل موثر که معیاری سختگیرانه در انتساب مسئولیت است، باید بررسی کرد ارکان و نهادهای دولت‌هایی که در تولید، مصرف و تجارت غذایی حیوانات وحشی کوتاهی نموده‌اند، این قصور تا چه میزان می‌تواند مسئولیت‌زا باشد که برای تطبیق آن، باید هر کشور و عملکرد آنان را بطور جداگانه در بوته آزمایش این معیار قرار داد. در کنار این معیار، مسئولیت محض ناشی از اعمال فوق‌العاده خطرناک نیز در دکتترین طرفدارانی دارد^۳ که سبب می‌شود با نتایج حاصل از مصرف حیوانات وحشی، برای دولت قاصر مسئولیت ایجاد شود و احتراز از این مسئولیت ایجاب می‌کند، دولت‌ها چنین مصارفی را ممنوع سازند.

۱. زمانی، پیشین، ص ۳۹.

۲. سیدجمال سفی و دیگران، «قابلیت انتساب مسئولیت در رویه دیوان بین‌المللی دادگستری در پرتو قضیه ژنوساید (بوسنی هرزگوین علیه صربستان و مونته‌نگرو»، تحقیقات حقوقی، شماره ۱۰۷، (۱۳۹۰)، ص ۲۸۵.

۳. سیامک کریمی، «کرونا و ضرورت مسئولیت محض دولت‌ها در جبران خسارات فرامرزی»، در: مجموعه مقالات سمپوزیوم کرونا، حقوق و روابط بین‌الملل (تهران: انجمن ایرانی مطالعات ملل متحد، ۱۳۹۹) ص ۱۰۰.

۴. تنوع زیستی و حیوانات وحشی

این که به‌طور کلی چرا حمایت و حفاظت از حیوانات ضروری است،^۱ موضوع اصلی این تحقیق نیست. در چارچوب بحث ما همانگونه که در بخش نخست اشاره شد، حق بر غذا مستلزم توجه به «مدیریت پایدار استفاده از منابع طبیعی» است.^۲ بدین ترتیب، مصارف انسان از طبیعت باید پیش از هر چیز متضمن حفظ پایداری این منابع باشد. در واقع توجه به امنیت غذایی و حفاظت از منابع زیستی، دو مطلوبی است که از جمله در بهره‌مندی غذایی از طبیعت و بویژه با در نظر گرفتن پیامدهای پایدار، این نوع استفاده باید مورد توجه باشد.^۳ قطعنامه ۲/۶۴ اتحادیه بین‌المللی حفاظت از طبیعت نیز بر همین نکته تصریح دارد.^۴ همچنین برخلاف حیوانات اهلی که به صورت صنعتی تولید (و نه متولد) می‌شوند - علی‌رغم دیگر چالش‌های اخلاقی - مصرف بی‌رویه حیوانات وحشی، تهدیدی برای تنوع زیستی است. شیوع ویروس عالم‌گیر کرونا را فارغ از بحث‌های مربوط به حمله بیولوژیک صورت گرفته، از منظر دو کنوانسیون بین‌المللی مرتبط می‌توان بررسی نمود. نخست کنوانسیون سلاح‌های بیولوژیک^۵ و دیگر از دریچه کنوانسیون تنوع زیستی. در واقع هدف از این بررسی، یافتن پتانسیل و ظرفیت معاهداتی موجود علی‌رغم فقدان نظام جامع بین‌المللی در این زمینه^۶ می‌باشد.

بیماری کووید-۱۹ به عنوان آخرین نمونه از بیماری‌های ناشی از جانوران به تعبیر برخی، «هدیه‌ای کشنده از سوی دوستان حیوان ما انسان‌ها می‌باشد».^۷ در واقع این بیماری نشان از این دارد که سرنوشت سلامت انسان‌ها را نباید فارغ از محیط زیست و اجزای آن از جمله جانوران مورد توجه قرار داد. نوع بهره‌برداری از اکوسیستم تاثیر مستقیم بر حیات بشر داشته و مستلزم بررسی است. حمایت از حیوانات تقریباً از ۱۹۰۰ با انعقاد کنوانسیون حفاظت از حیوانات وحشی، پرندگان و ماهی در آفریقا و سپس کنوانسیون ۱۹۰۲ حمایت از پرندگان مفید برای

1. Sabine Brels, "A Global Approach to Animal Protection", *Journal of International Wildlife Law and Policy*, No. 20, (2017), p. 107.

2. ICESCR, 1999, para. 25.

3. Sue Mainka & Mandar Trivedi, *Links Between Biodiversity Conservation, Livelihoods and Food Security* (IUCN, 2002) pp. 23 and 37.

4. IUCN, Res 2.64, *The Unsustainable Commercial Trade in Wild Meat* (2000).

5. *Biological Weapons Convention*, 1972.

6. Alexander Gillespie, *Animals, Ethics and International Law*, in: Sankoff & S White (Eds.), *Animal Law in Australasia*, Sydney, (Federation Press, 2009), p. 352.

7. Nigel Clark, "Animal Interface: The Generosity of Domestication", in Cassidy, Rebecca, Mullin, Molly (Eds), *Where the Wild things are Now: Domestication Reconsidered* (Oxford: Oxford University Press, 2007).

کشاورزی آغاز شد و معاهدات پراکنده دیگری نیز طی بیش از یک قرن اخیر منعقد گردید،^۱ اما این موضوع از ۱۹۹۰ ابعاد گسترده‌تر و سیاسی نیز به خود گرفت^۲ که در این مجال تعهدات دولت‌ها در چارچوب دو کنوانسیون نسبتاً مهمتر تنوع زیستی و سایتس در خصوص ارتباط انسان با حیوانات وحشی بررسی می‌شود.

۱-۴. کنوانسیون تنوع زیستی^۳

با روند فزاینده‌ای که در تخریب تنوع زیستی در دهه‌های گذشته صورت گرفته بود ضرورت اتخاذ تدابیر محکم‌تر از سوی جامعه جهانی برای حفاظت از گونه‌ها و اکوسیستم‌ها بیشتر از پیش احساس گردید. پیش از تدوین و لازم‌الاجرا شدن کنوانسیون تنوع زیستی، حمایت‌ها به صورت منطقه‌ای و موضوعی بوده که نسبت به یکدیگر از چارچوب‌های تعهداتی متفاوتی برخوردار بودند. این ضعف خیلی سریع در بسیاری از جنبه‌های تنوع زیستی خود را نمایان نمود و سبب شد علی‌رغم چالش‌های اجتماعی، اخلاقی و فرهنگی^۴؛ کشورهای مختلف لزوم ایجاد کنوانسیون جامع که در برگیرنده تمامی ابعاد تنوع زیستی باشد را حس نمایند. با این حال ایده یک کنوانسیون جهانی به منظور جایگزینی برای کنوانسیون‌های موجود مطرح نگردید^۵ بلکه هدف از آن در انداختن طرحی بود تا دربردارنده تعهدات عام برای حفاظت از تنوع زیستی باشد^۶ که بر این اساس و پس از فرایندی از مذاکرات، این کنوانسیون در نهایت در سال ۱۹۹۲ تصویب و اجرایی گردید.

به عبارتی دیگر این ویروس انتقال یافته از حیوان^۷ اکنون مهم‌ترین تهدید بالفعلی است که بشریت با آن مواجه است. در مقدمه این کنوانسیون موضوع بشریت مورد توجه تدوین‌کنندگان

1. M. J. Bowman, The Protection of Animals under International Law, Conn. J. Int'l L. Vol. 4 (1988-1989), p 487.

2. Jason Wyckoff, "Hierarchy, Global Justice and Human-Animal Relations", Journal of International Wildlife Law and Policy, No. 19, (2016), p 236.

3. Convention on biological diversity.

4. Lu Feng, Wenjie Liao and Junhua Hu, Towards a More Sustainable Human-Animal Relationship: The Legal Protection of Wildlife in China, Sustainability, No. 11, (2019), p 1.

۵. بند ۱ ماده ۲۲ مقرر می‌دارد: مفاد این کنوانسیون بر حقوق و تعهدات هیچ یک از کشورهای عضو ناشی از کنوانسیون‌های موجود بین‌المللی مؤثر نخواهد بود، به جز مواردی که اعمال آن حقوق و تعهدات موجب آسیب و خطرات جدی به تنوع زیستی می‌شوند.

6. Cyrille de Klemm, and Clare Shine, *Biological Diversity Conservation and the Law* (Switzerland and Cambridge, UK, IUCN, 1993) p 17.

7. Zoonotic Disease.

کنوانسیون قرار گرفته است. به این ترتیب که موضوع تنوع زیستی را «مسأله بشریت» دانسته است.^۱ نتیجه منطقی این امر نیز جدا نبودن سرنوشت بشریت از محیط زیست پیرامون آن است. در این راستا نیز دولت‌ها گرچه از حقوق حاکمیتی بر منابع زیستی در چارچوب سرزمینی خود برخوردارند با این حال مسئولیت حفاظت از تنوع زیستی و نیز استفاده از منابع زیستی به صورت پایدار را نیز بر دوش خود دارند. استفاده پایدار از منابع زیستی^۲ را می‌توان حلقه اتصال این کنوانسیون با مدیریت تنوع زیستی از یکسو و سلامت بشریت از سوی دیگر نامید. چرا که حق بر سلامتی در پیوندی ناگسستنی با حق حیات در «نسل اول» قرار دارد و از سویی دیگر با حق بهداشت و تامین اجتماعی در «نسل دوم» گره خورده است. علاوه بر این، حق بر محیط زیست سالم که در نسل سوم حقوق بشر قرار دارد نیز از سرچشمه حق بر سلامتی سیراب می‌شود.^۳ با این حال تمرکز و تاکید کنوانسیون بر روی مفهوم تنوع زیستی و اکوسیستم‌ها می‌باشد.^۴ بنابراین به لحاظ موضوع و هدف، این کنوانسیون گرچه از لحاظ حفاظت و بهره‌برداری پایدار از تنوع زیستی دارای اهمیت فراوان است؛ با این حال موضوع تهدید شدن سلامت بشر در آن به جهت استفاده بی‌رویه و به خطر افتادن منابع زیستی و گونه‌های موجود، مدنظر بوده و مسئله تهدید سلامت بشر از طریق استفاده از گونه‌های وحشی از جایگاه مقرراتی صریح برخوردار نیست. گرچه وجود مفاهیم تنوع زیستی و استفاده پایدار به صورت غیرمستقیم می‌تواند متضمن تعهداتی در این زمینه باشد یا حداقل ضرورت توجه به این بُعد را تقویت نمایند.^۵ «به هر حال حقوق

۱. بعد از اذعان بر آگاهی دولت‌ها بر «ارزش ذاتی تنوع زیستی و ارزش‌های اکولوژیکی، ژنتیکی، اجتماعی، اقتصادی، علمی، آموزشی، فرهنگی، بازآفرینی و زیبایی‌شناسانه تنوع زیستی و اجزای آن»، «حفظ تنوع زیستی مسأله تمامی بشریت» دانسته شده است.

۲. ماده ۱ کنواسیون سه هدف عمده را برای آن بر شمرده است که عبارتند از:

الف- حفاظت از تنوع زیستی؛

ب- بهره‌برداری پایدار از تنوع زیستی؛

پ- دسترسی و تسهیم عادلانه منافع حاصل از بهره‌برداری منابع ژنتیکی.

۳. سیدقاسم زمانی، «شبیه‌سازی درمانی و حق بر سلامتی در قلمرو حقوق بین‌الملل بشر»، فصلنامه پژوهش حقوق عمومی،

دوره ۸، شماره ۱۹، (۱۳۸۵) صص ۲۵-۴۱.

4. Guillaume Futhazar. *Biodiversity. "Species Protection. and Animal Welfare under International Law"*, MPIL Research Paper Series, (2018), p 3.

۵. در چارچوب کنوانسیون، به نظر می‌رسد این امر از طریق استراتژی‌های ترسیم شده توسط کنفرانس اعضا قابل اجرا باشد. تاکنون ۱۴ کنفرانس برگزار گردیده است که کنفرانس پانزدهم به دلیل شیوع ویروس کرونا به تعویق افتاده است. به نظر می‌رسد در قالب این کنفرانس‌ها که به منظور اجرای کنوانسیون برگزار می‌گردند دولت‌های عضو می‌توانند برخی موارد را به خصوص در زمینه حفظ و استفاده پایدار از تنوع زیستی جهت پیشگیری از چنین بیماری‌هایی در نظر بگیرند.

بین الملل محیط زیست که امروزه محدود به ساختارهای حقوقی سنتی شده است ناتوان از در پی گرفتن رویکردی نسبت به اکوسیستم است که بتواند وابستگی سلامت، تنوع زیستی و ابنای بشر در جهان را بخوبی نمایان سازد.^۱

۲-۴. کنوانسیون سایتس^۲

علاوه بر کنوانسیون تنوع زیستی، مهمترین منبع بین المللی حمایت از گونه های جانوری، «کنوانسیون سایتس» می باشد. طرح این کنوانسیون به درخواست اتحادیه بین المللی حفاظت از طبیعت و منابع طبیعی تهیه و تنظیم گردیده است. هدف از تصویب این کنوانسیون پایان بخشیدن به نواقص قوانین داخلی دولت ها در تامین حمایت از گونه های در خطر انقراض بود و مستلزم تصویب قوانین داخلی است.^۳ این کنوانسیون دارای سه ضمیمه است. در ضمیمه نخست؛ لیست گونه های در معرض انقراض به سبب تجارت بین المللی موجود می باشد. به موجب ماده ۳ داد و ستد گونه های موجود در این ضمیمه به مقاصد تجاری ممنوع می باشد. در ضمیمه دوم گونه هایی درج شده اند که در حال حاضر ضرورتاً در معرض تهدید انقراض قرار ندارند ولی اگر تجارت (آنها) تحت کنترل دقیق درنیايد امکان تهدید آنها می رود. تجارت بین المللی گونه های مندرج در ضمیمه دو کنوانسیون با اعطای مجوز صدور، میسر است. اجازه صدور گونه های ضمیمه دوم منوط به تشخیص مقامات مربوطه مبنی بر این است که تجارت، بقای گونه ها را در حیات وحش تهدید نخواهد کرد.^۴ ضمیمه سوم حاوی لیستی از گونه هایی می باشد که به درخواست یکی از دول عضو وارد شده است. در این خصوص دولت های عضو خود مبادرت به تنظیم تجارت برخی از گونه ها نموده و نیازمند همکاری سایر دولت ها برای پیشگیری از بهره برداری ناپایدار و غیرقانونی هستند، لذا درخواست درج اینگونه ها را در لیست ضمیمه سوم دارند. تجارت بین المللی گونه های مندرج در این ضمیمه نیز مستلزم شروط

1. Leslie Ann Duvic-Paoli, "The COVID-19, Pandemic and Limits of International Environmental Law", available at: <http://opiniojuris.org/2020/03/30/covid-19-symposium-the-covid-19-pandemic-and-the-limits-of-international-environmental-law/> (2020).

2. Convention on International Trade in Endangered Species of Wild Fauna and Flora.

3. Jiwen Chang, China's Legal Response to Trafficking in Wild Animals: The Relationship between International Treaties and Chinese Law, in: Studies in Global Animal Law, London (Springer Nature, 2020).

۴. رک ماده ۴ کنوانسیون سایتس.

مندرج در ماده ۵ کنوانسیون می باشد. مورچه‌خوار به عنوان گونه‌ای که امروزه تئوری تاثیر تغذیه انسان از گوشت آن بر سرایت ویروس کووید-۱۹ در میان دانشمندان بیشتر تقویت شده است، در لیست مربوط به ضمیمه نخست کنوانسیون سایتس قرار دارد. لذا از دید کنوانسیون، تجارت آن ممنوع می‌باشد. اما باید دید که آیا کنوانسیون سایتس می‌تواند مبنایی برای جلوگیری از مصرف حیوانات وحشی گردد. به تعبیر دبیرکل کنوانسیون سایتس که در بیانیه وی بعد از شیوع ویروس کرونا آمده است: «موضوع بیماری‌های انتقال یافته از حیوانات خارج از ماموریتی است که کنوانسیون به منظور آن شکل گرفته است»^۱. با این حال اجرای رژیم حقوقی سایتس و قاعده‌مند ساختن خرید و فروش گونه‌های مختلف می‌تواند بر عدم اشاعه بیشتر ویروس‌های ناشی از حیوانات وحشی تاثیرگذار باشد، گرچه صرف اجرای این کنوانسیون کافی نیست؛ بویژه از این جهت که مانند اکثر معاهدات مربوط به تنظیم امور تجاری، اجرای کنوانسیون سایتس نیز منوط به اتخاذ تدابیر قانونگذاری و اداری داخلی می‌باشد.^۲ با این حال رویکرد «زنجیره کامل» که در کنوانسیون بروز یافته^۳ می‌تواند نقش مهمی در تحولات آینده در خصوص تجارت حیوانات وحشی ایفا نماید.

در همین راستا چین که پیشتر قانون حمایت از حیات وحش را در ۲۰۱۶ به تصویب رسانده بود،^۴ در ۲۴ فوریه ۲۰۲۰ با اتخاذ تدابیر قانونی فراتر از حد کنوانسیون به ممنوع ساختن مصرف گوشت حیوانات وحشی پرداخت که از طریق دبیرخانه کنوانسیون به اعضا ابلاغ گردیده است. در نهایت امور تجاری بین‌المللی مربوط به گونه‌های مختلف حیوانات که با ضرورت‌های مقطعی از جمله حفظ و نجات گونه‌های در خطر انقراض شکل گرفته‌اند، نیازمند آن هستند که با تصمیم جامعه جهانی تکمیل گشته و دایره ممنوعیت شامل مصرف گونه‌های وحشی نیز شود. اعتراض تعدادی از دولت‌ها به تجارت غذایی حیوانات وحشی در چین، ممکن است تدریجاً عرفی بین‌المللی در خصوص این ممنوعیت را نیز شکل دهد. این

1. CIETS Secretariat's Statement in Relation to COVID-19 available at: https://www.cites.org/eng/CITES_Secretariat_statement_in_relation_to_COVID19. (2020).

۲. رک. ماده ۸ کنوانسیون سایتس.

3. Anneoos Wiersema, "CIETS and the Whole Chain Approach to Combating Illegal Wildlife Trade", *Journal of International Wildlife Law and Policy*, No. 20, (2017), p 224.

4. Feng, et al, op cit, p 2.

نکته را نیز نباید از نظر دور داشت که محدودیت در این زمینه ممکن است به حذف پروتئین از غذای ساکنان مناطق دورافتاده و جنگلی منجر شود.^۱ اما از آنجا که این چالش با روش‌های دیگری همچون تغذیه جایگزین یا تضمین امنیت غذایی قابل حل است، مانعی جدی در مقابل استدلال‌های مخالفان تجارت گوشت حیوانات وحشی محسوب نمی‌شود.

نتیجه‌گیری

مطابق شواهد اولیه، گسترش ویروس کرونا و شیوع بیماری کووید-۱۹ ناشی از مصرف غذایی حیوانات وحشی (احتمالاً خفاش) در میان انسان‌ها بوده است. این قبیل ویروس‌ها در میان حیوانات وحشی رواج دارند و بدون مصرف انسانی، به انسان منتقل نمی‌شوند. به سبب مخاطرات گسترده‌ای که چنین ویروس‌هایی ایجاد می‌کنند؛ پس از شیوع کووید-۱۹ این اندیشه تقویت گردید که تجارت و مصرف غذایی این حیوانات باید ممنوع شود. در جریان نگارش این مقاله، دولت چین به صورت یکجانبه محدودیت‌هایی نیز در این زمینه وضع و اعمال نمود تا در کنار اعتراضات برخی کشورهای دیگر تدریجاً زمینه شکل‌گیری یک قاعده عرفی در آینده پدیدار شود. پرسش اصلی مقاله این است که چرا باید چنین ممنوعیتی در حقوق بین‌الملل شناسایی شود؟ برای پاسخ از چهار رهیافت استفاده شد. در رهیافت نخست، پدیدار شد که حق بر غذا و آزادی انتخاب غذا در کنار مؤلفه پذیرش فرهنگی، مانع از چنین ممنوعیتی نیست؛ زیرا قواعد دیگر ناشی از حق بر غذا نظیر تعهدات ایجابی دولت در تضمین سلامت غذا و چرخه غذا در کنار اصل تلاش مقتضی ایجاب می‌کند غذای مخاطره‌افکن از فهرست غذای محلی حذف شود. رهیافت دوم مسأله تعهد به پیشگیری از بلایا است که تعهد به همکاری بین‌المللی را در پی دارد. از آنجا که شیوع بیماری‌های همه‌گیر می‌تواند مصداق بلا در مفهوم به کاررفته در پیش‌نویس کمیسیون حقوق بین‌الملل باشد؛ منع تجارت و مصرف حیوانات وحشی بخشی از تعهد به همکاری در کاهش مخاطرات نیز محسوب می‌شود. رهیافت سوم، خاطر نشان می‌سازد که ولو مصرف و تجارت حیوانات وحشی ممنوع نباشد، اما با ملاحظه خسارات فرامرزی حاصل از آن؛ دولت ذیربط مسئولیتی خواهد داشت که در اغلب

1. Robert Nasi and John Fa, "COVID-19-led Ban on Wild Meat Could Take Protein off the Table for Millions of Forest Dwellers", (2020), available at: <https://forestsnews.cifor.org/6485>.

موارد جبران آن نیز عملاً ناممکن است. رهیافت چهارم مشخصاً بر حوزه حقوق بین‌الملل حیوانات متمرکز بود و گرچه از مقررات جاری، نص صریحی مبنی بر منع تجارت حیوانات وحشی - جز در چارچوب کنوانسیون سایتس - وجود ندارد؛ اما پیش‌بینی می‌شود در آینده حفاظت از گونه‌های وحشی به مصارف غذایی که مشخصاً به پایداری منابع زیست محیطی آسیب می‌رساند نیز از طریق انعقاد معاهدات بین‌المللی منع شود.

منابع

الف- فارسی

کتابها

- کرافورد، جیمز و دیگران، *مسئولیت بین‌المللی ناشی از اعمال منع‌نشده در حقوق بین‌الملل*، ترجمه مهدی حدادی و سیامک کریمی (تهران: مجد، ۱۳۹۶).
- هراری، یووال نوح، *انسان خردمند، تاریخ مختصر بشر*، ترجمه نیک گرگین، چاپ پنجم (تهران: نشر نو، ۱۳۹۶).

مقاله‌ها

- بی‌نا، «رام کردن حیوانات وحشی راه تازه برای تأمین مواد غذایی است»، بورس، شماره ۵۷، (۱۳۴۷).
- زمانی، سید قاسم، «توسعه مسئولیت بین‌المللی در پرتو حقوق بین‌الملل محیط زیست»، پژوهش‌های حقوقی، ۱، (۱۳۸۱).
- زمانی، سید قاسم، «شبهه‌سازی درمانی و حق بر سلامتی در قلمرو حقوق بین‌الملل بشر»، فصلنامه پژوهش حقوق عمومی، دوره ۸، شماره ۱۹، (۱۳۸۵).
- سیفی، سید جمال و دیگران، «قابلیت انتساب مسئولیت در رویه ی دیوان بین‌المللی دادگستری در پرتو قضیه ژنوساید (بوسنی هرزگوین علیه صربستان و مونته‌نگرو)»، تحقیقات حقوقی، شماره ۱۰۷، (۱۳۹۰).
- عبدالهی، محسن، «رویکردهای نظام مسئولیت بین‌المللی در جبران خسارات ناشی از اعمال منع شده در حقوق بین‌الملل»، تحقیقات حقوقی، شماره ۵۶، (۱۳۹۰).
- کریمی، سیامک، «کرونا و ضرورت مسئولیت محض دولت‌ها در جبران خسارات فرامرزی»، در: مجموعه مقالات سمپوزیوم کرونا، حقوق و روابط بین‌الملل، به کوشش پوریا عسکری (تهران: انجمن ایرانی مطالعات ملل متحد، ۱۳۹۹).
- مشهدی، علی، «کرونا و حقوق بین‌الملل محیط زیست»، در: مجموعه مقالات سمپوزیوم کرونا، حقوق و روابط بین‌الملل، به کوشش پوریا عسکری (تهران: انجمن ایرانی مطالعات ملل متحد، ۱۳۹۹).

ب- انگلیسی

Books

- Chang, Jiwen, China's Legal Response to Trafficking in Wild Animals: The Relationship between International Treaties and Chinese Law, in: Studies in Global Animal Law, London (Springer Nature, 2020).

- Clark, Nigel, "Animal Interface: The Generosity of Domestication", in Cassidy, Rebecca, Mullin, Molly (Eds), Where the Wild Things are Now: Domestication Reconsidered, Oxford (Oxford University Press, 2007).

- de Klemm, Cyrille and Clare Shine, *Biological Diversity Conservation and the Law* (Switzerland and Cambridge, UK, IUCN, 1993).

- Gillespie, Alexander, "Animals, Ethics and International Law", in: Sankoff & S White (Eds.) *Animal Law in Australasia*, Sydney, (Federation Press, 2009).

- Mainka, Sue and Mandar Trivedi, *Links Between Biodiversity Conservation, Livelihoods and Food Security*, IUCN, (2002).

- Scovazzi, Tullio, "Recent Trends in International Environmental Law", In Scovazzi and Treves, *World Treaties for the Protection of the Environment*, Istituto per l'ambiente, (1992).

- Tsioumani, Elsa and Elisa Morgera, *Wildlife Legislation and the Improvement of Poor in Asia and Oceania* (FAO, 2010).

Articles

- Barboza, Julio, "International Liability for Injurious Consequences of Acts Non Prohibited by International Law and Protection of the Environment", RCADI, Vol. 247, (1976).

- Brels, Sabine, "A Global Approach to Animal Protection", *Journal of International Wildlife Law and Policy*, No. 20, (2017).

- Briand, Fredric and Joel Cohen, "Environmental Correlates of Food Chain Length", *Science*, No. 238, (1987).

- Bowman, M. J., "The Protection of Animals under International Law", *Conn. J. Int'l L*, No. 4, (1988-1989).

- Carroll, Dennis, et al, "Building a Global Atlas of Zoonotic Viruses", *Bull World Health Organ*, No. 96 (2018).

- Craig, Allan and Thérèse O'Donnell, "A Call to Alms?, Natural Disasters, R2P, Duties of Cooperation and Uncharted Consequences", *Journal of Conflict and Security Law*, Volume 17, Issue 3, (2012).

- Kammerhofer, Jörg, "Uncertainty in the Formal Sources of International Law: Customary International Law and Some of Its Problems", *EJIL, L*, Vol. 15 No. 3, (2004).

- De La Fayette, Louise, "The ILC and international liability: a commentary", *Review of European Community & International Environmental Law*, 3, (1997).

- Feng, Lu, Wenjie Liao and Junhua Hu, "Towards a More Sustainable Human-Animal Relationship: The Legal Protection of Wildlife in China", *Sustainability*, No. 11, (2019).

- Rencher, Kammi L., "Food Choice and Fundamental Rights: A Piece of Cake or Pie in the Sky?", *Nevada Law Journal*, Vol. 12, (2012).

- Smith, Nathaniel and Michael Fraser, "Straining the System: Novel Coronavirus (Covid-19) and preparedness for Comcomitant Disasters", *AJPH*, Vol. 110, No. 5, (2020).

- Wiersema, Annecoos, "CIETS and the Whole Chain Approach to Combating Illegal Wildlife Trade", *Journal of International Wildlife Law and Policy*, No. 20, (2017).

- Wyckoff, Jason, "Hierarchy, Global Justice and Human-Animal Relations", *Journal of International Wildlife Law and Policy*, No.19, (2016).

Websites

- Bartolini, Giulio, "The Draft Articles on "The Protection of Persons in the Event of Disasters": Towards a Flagship Treaty?" available at: <https://www.ejiltalk.org/the-draft-articles-on-the-protection-of-persons-in-the-event-of-disasters-towards-a-flagship-treaty>, (2016).

- Coco, Antonio and Talita de Souza Dias, "Due Diligence and COVID-19: States' Duties to Prevent and Halt the Coronavirus Outbreak, part I", available at: <https://www.ejiltalk.org/part-i-due-diligence-and-covid-19-states-duties-to-prevent-and-halt-the-coronavirus-outbreak>.

- Duvic-Paoli, Leslie Ann, "The COVID-19, Pandemic and Limits of International Environmental Law", available at: <http://opiniojuris.org/>

2020/03/30/covid-19-symposium-the-covid-19-pandemic-and-the-limits-of-international-environmental-law/ (2020).

- Kushtrim, Istrefi, and Isabel Humburg, “To Notify or Not to Notify: Derogations from Human Rights Treaties”, available at: <http://opiniojuris.org/2020/04/18> (2020).

- Nasi Robert and John Fa, *COVID-19-led ban on wild meat could take protein off the table for millions of forest dwellers*, available at: <https://forestsnews.cifor.org/6485> (2020).

Documents

- CCPR/c/128/2.

- CCPR, General Comment No. 29 States of Emergency (Article 4), (2001).

- CESCR, General Comment No. 12: The Right to Adequate Food (Art. 11), (1999).

- CIETS Secretariat’s Statement in relation to COVID-19 available at: https://www.cites.org/eng/CITES_Secretariat_statement_in_relation_to_COVID19.

- Convention on International trade in endangered species of wild Fauna and Flora.

- Futhazar, Guillaume, *Biodiversity, Species Protection, and Animal Welfare under International Law*, MPIL Research Paper Series (2018).

- ILC, Draft Principles on the Allocation of Loss in the Case of Transboundary Harm Arising out of Hazardous Activities, (2006).

- ILC, Draft articles on the protection of persons in the event of disasters, with commentaries, (2016).

- ILC Reports, Draft conclusions on identification of customary international law, with commentaries, (2018).

- IUCN, Res 2.64, The Unsustainable Commercial Trade in Wild Meat (2000).

- International Health Regulations (2005).

- Recommendation of the Working-Group on the long-term programme of work (see syllabus: A/61/10) (2006).

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی